

ЗМІСТ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ЮРИДИЧНОГО СПОРУ

CONTENT AND LEGAL NATURE OF THE JURIDICAL DISPUTE

Сакара Н.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу*

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовані наявні в науці цивільного процесуального права підходи щодо розуміння змісту спору про право як правової категорії, співвідношення «спору про право» та «правового спору». Автор доводить, що зазначені поняття й «юридичний спір» мають розглядатися як синоніми. Під останнім запропоновано розуміти правову девіацію, що виникає внаслідок появи правової невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках кількох суб'єктів. За своєю природою юридичний спір завжди є допроцесуальним та позапроцесуальним явищем, що має матеріально-правовий характер.

Ключові слова: спір про право, внутрішня форма спору про право, зовнішня форма спору про право, правовий спір, юридичний спір.

В статье проанализированы существующие в науке гражданского процессуального права подходы к пониманию содержания спора о праве как правовой категории, соотношение «спора о праве» с «правовым спором». Автор доказывает, что указанные понятия и «юридический спор» должны рассматриваться как синонимы. Под юридическим спором предложено понимать правовую девиацию, которая возникает в результате появления правовой неопределенности в субъективных правах и обязанностях нескольких субъектов. По своей природе юридический спор всегда является допроцесуальным и внепроцесуальным явлением, имеющим материально-правовой характер.

Ключевые слова: спор о праве, внутренняя форма спора о праве, внешняя форма спора о праве, правовой спор, юридический спор.

The article analyzes the approaches to understanding the content of the “dispute about the right” as a legal category existing in the science of civil procedural law, the correlation of the “dispute about the right” with the “legal dispute”. The author proves that these notions and “juridical disputes” should be considered as synonyms. The juridical dispute should be understood as a legal deviation which is rewarded as a result of the appearance of legal uncertainty in the subjective rights and obligations of several entities. Inherently the juridical dispute is always pre-procedural or out-procedural phenomenon with substantive nature.

Key words: dispute about the right, internal form of dispute about the right, external form of dispute about the right, legal dispute, juridical dispute.

Постановка проблеми. Ч. 2 ст. 124 Конституції України в редакції, що діяла до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII, передбачала, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Наведене конституційне положення неодноразово тлумачилося Конституційним Судом України, який зважав на те, що до юрисдикції судів загальної юрисдикції належить як вирішення спорів про право, так і розв'язання інших правових питань, тобто визнавав її необмежений характер.

Прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII призвело до викладення ст. 124 Конституції в новій редакції, ч. 3 якої встановлює: «Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення». Буквальне тлумачення наведеної норми дає можливість дійти висновку, що законодавцем зроблена спроба запровадити нові засади регулювання інституту судової юрисдикції, в основу яких покладена конструкція «юридичного спору», наявність якого має розглядатися як передумова права на звернення до суду за судовим захистом.

Як у науці цивільного процесуального права, так і в загальній теорії права категорія «юридичний спір» досі не використовувалася й, відповідно, не досліджувалася. Базовим під час характеристики позовного провадження та всіх інститутів, пов'язаних із ним, виступало поняття спору про право, яке розроблялося в працях В.В. Бутнева, М.А. Гурвича, П.Ф. Єлісейкіна, І.М. Зайцева, М.Б. Зейдера, О.Б. Зеленцова, М.Д. Матієвського, М.М. Ненашева, І.Г. Побірченко, М.О. Рожкової, Н.О. Чечиної, Д.М. Чечота та інших науковців. Однак, незважаючи на його значення для цивільного судочинства, чисельність публікацій, фундаментальність цієї категорії не завжди визнається та підкреслюється, що об'єктивно тягне за собою відсутність уніфікованої позиції як із приводу сутності цього явища, так і правової природи. Враховуючи, що нині в основу визначення судової юрисдикції має бути покладена конструкція не «спору про право», а «юридичного спору», останній підлягає дослідженню на теоретичному рівні з метою випередження можливих помилок під час окреслення меж повноважень судових органів.

Метою статті є формулювання дефініції поняття «юридичний спір», визначення форми його існування та правової природи з урахуванням наявних

у вітчизняному праві підходів щодо розуміння категорії «спір про право», а також практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з цього приводу.

Виклад основного матеріалу. У науці висловлюються різні погляди щодо поняття спору про право і, відповідно, даються різні дефініції цього правовому явищу. Наведене зумовлено як відсутністю єдності вихідних позицій, так і спробою дослідити цю категорію з використанням або «змістовного», або «сутнісного» підходів. Враховуючи, що під час розкриття правової природи визначальним є зміст, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі позицій, висловлених із цього приводу, які можна об'єднати в групи. По-перше, спір про право ототожнюється з правопорушенням або перешкодами в здійсненні права [1, с. 68–69, 150; 2, с. 110]. По-друге, він характеризується як правовідношення (охоронне [3, с. 84–85; 4, с. 13], організаційно-охоронне [5,], таке, що виникає в результаті пред'явлення вимоги [6, с. 32], «конфліктне» [7, с. 199–203]) або певний стан регулятивного правовідношення [8, с. 11–12, 35]. По-третє, спір про право розглядають як засіб захисту, тобто вважається, що він набуває властивостей юридичної категорії лише з моменту його заяви заінтересованою особою в певному порядку [9, с. 7]. По-четверте, спір про право визначають як юридичний склад, що утворюється внаслідок накопичення кількох юридичних дій (також бездіяльності) сторін цивільних правовідносин [10, с. 239–244]. По-п'яте, під спором про право пропонується розуміти суперечки, розбіжності волевиявлень, конфлікти між суб'єктами правовідносин щодо їх прав та обов'язків [11, с. 11, 25]. По-шосте, цим терміном позначається твердження хоча б одного з учасників спору про наявність певного матеріального правовідношення між суб'єктами спору та про порушення або оспорування його, заявника, суб'єктивного права іншим суб'єктом спору [12, с. 20–22].

Вбачається, що деякі з окреслених вище поглядів є сумнівними. Так, незважаючи на їх різноманіття, здебільшого категорія спору про право прямо чи опосередковано пов'язується з правопорушенням. Однак з цим важко погодитися. По-перше, як слушно зазначається з цього приводу, правопорушення може бути лише однією з причин виникнення спору про право [4, с. 21]. По-друге, до винесення судового рішення наявність правопорушення може мати лише характер припущення. У тих випадках, коли суд ухвалює рішення про відмову в позові у зв'язку з його необґрунтованістю, наявний спір про право за відсутності правопорушення й, можливо, будь-яких матеріальних правовідносин між сторонами. По-третє, правопорушення не завжди призводить до спірної ситуації, оскільки особа може добровільно погодитися задовольнити претензії іншої сторони, тим самим попереджаючи загострення конфлікту. По-четверте, спір може мати місце і у випадках, коли правопорушення не здійснювалося [11, с. 18], оскільки останній можливий за невизначеності, невідомості існування правовідношення між сторо-

нами [9, с. 6, 8], оспоруваності правомочностей учасників [10, с. 18].

Вважаємо, що підлягає критичній оцінці й характеристика спору про право з позиції правовідношення. Так, під правовідношенням у науці прийнято розуміти індивідуалізований зв'язок між особами, що виникає на підставі норм права, характеризується наявністю суб'єктивних прав та обов'язків та підтримується (гарантується) примусовою силою держави. При цьому підкреслюється, що між особами утворюється зв'язок саме тому, що особи є носіями прав та обов'язків, тобто юридичні норми надають одній особі (або особам) право, на іншу ж особу (осіб) покладається обов'язок. Право та обов'язок (і в цьому суть правовідношення) єдині [14, с. 328–329]. У свою чергу, спір про право може виникати як із приводу прав та обов'язків сторін у межах наявних матеріальних правовідносин, так і за їх відсутності, наприклад, якщо особа помиляється щодо їх реальності або особи-контрагента. У зв'язку з цим небезпідставно викликають сумніви твердження, що він характеризує такий стан відносин, коли між сторонами є певні розбіжності з приводу наявності, змісту та обсягу прав і обов'язків, здійснення яких є неможливим без судового втручання [15, с. 47]. Крім того, якщо ще можна припустити, що виникнення спору призводить до появи в одній особі нового права, яке раніше їй не належало, тобто права на врегулювання спору, це не тягне за собою автоматичного покладення на іншу особу кореспондуючого обов'язку, тобто порушується єдність прав та обов'язків як ознака правовідносин. Обов'язки ж у такої особи з'являються як наслідок початку процедури щодо вирішення спору, зокрема після появи процесуальних правовідносин, які виникнуть у результаті існування юридичного складу: спору про право, пред'явлення позивачем позову з метою його вирішення та відкриття судом провадження у справі.

Навряд чи також можна визначати спір про право як засіб захисту, оскільки, по-перше, його поява автоматично не призводить до захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свободи чи інтересу, оскільки це може слугувати лише приводом для пред'явлення зацікавленою особою позову до суду. У зв'язку з чим, на наш погляд, можна приєднатися до думки, що за допомогою такої інтерпретації відбувається спроба підмінити сутність спору наслідками пред'явлення позову [16, с. 21]. По-друге, особа може захистити своє право й не звертаючись до суду або іншого юрисдикційного органу (ст. 16 ЦК), що, однак, не виключає юридичного значення спору про право й наслідків його подолання. По-третє, він може набути властивості юридичної категорії навіть тоді, коли не заявлявся у встановленому законом порядку (ч. 6 ст. 235 ЦПК). По-четверте, як слушно зазначалося, якщо визнавати спір про право процесуальним правовідношенням, відбудеться злиття в одне ціле спору про право з процесом його розгляду та вирішення. Це, в свою чергу, спричиняє висновок про те, що суд стає учасником спору про право, хоча й «керівним суб'єктом» [17, с. 24].

Не заперечуючи загалом, що виникненню спору про право передують сукупність обставин, тобто юридичних фактів, хотілося б заперечити можливість за їх допомогою характеризувати досліджуване явище. Перерахування елементів юридичного складу не дає комплексного уявлення про сутність та природу поняття, оскільки лише описує механізм його формування та зовнішню форму існування.

На наш погляд, більш-менш переконливими є погляди науковців, які нами були віднесені до п'ятої та шостої груп. При цьому, незважаючи на зовнішні відмінності у сформульованих визначеннях, можна констатувати їхню внутрішню єдність та пов'язаність. Так, у першій групі знаходиться відображення розкриття змісту досліджуваного явища, а в другій – форми його вираження. До речі, така позиція вже була висловлена О.В. Аргуновим, який поняття спору про право поділив на два аспекти: сутнісний (матеріальний) та процедурний (формальний). Так, будь-який спір про право – це розбіжності суб'єктів із питань права (це суть спору, його матеріальна сторона). Однак такі розбіжності обов'язково мають бути виражені в певній, встановленій правом формі (правовій формі, це процедурна, формальна сторона спору) [18 с. 145–146]. Загалом погоджуючись із запропонованим підходом, вважаємо, він потребує певного уточнення.

Перш за все, хотілося б зазначити, що категорія «спір про право» аналізувалася ЄСПЛ під час вирішення питання щодо поширення вимог, передбачених у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, на справи, передані на його розгляд. Незважаючи на те, що розроблена ним концепція має специфіку, зумовлену субсидіарним характером захисту, що надається цим органом, вона має враховуватися під час дослідження змісту наведеної категорії, оскільки має виступати «стандартом праворозуміння», спільним для країн, що ратифікували ЄКПЛ. ЄСПЛ зважає на те, що поняття «спір» не має тлумачитися надто технічно, воно має розумітися по суті, а не у формальному значенні. Використання французького слова «оспорювання» (*contestation*) свідчить про наявність розбіжностей [19] між двома протидіючими сторонами, якими можуть бути як дві приватні особи, так і приватна особа й держава [20], що не можуть бути вирішені в межах неконфліктної односторонньої процедури [21]. Існування спору підтверджують різні точки зору, що висловлюються сторонами з одного й того самого питання [22]. Разом із тим у разі з'ясування його реальності необхідно «зазирати за межі видимості та мови», що використовується під час формулювання норми права (*тобто відходити від буквального її тлумачення*), та зосереджуватися на реальній ситуації залежно від обставин кожної конкретної справи [23].

Варто зауважити, що частіше за все науковці намагаються сформулювати дефініцію «спір про право», використовуючи поняття «розбіжність» та «правовий конфлікт». При цьому співвідношення спору про право з правовим конфліктом характе-

ризується по-різному. Так, спір про право визнається формою конфлікту [3, с. 24], що існує поряд із правопорушенням [4, с. 12]; описується як вид юридичного конфлікту поряд зі спором про факти, трудовим спором тощо [24, с. 30]; виступає змістом юридичного конфлікту [25, с. 78]. Зазначається, що співвідношення цих понять може мати різні варіанти (юридичний спір як позитивна дія, що не переростає в конфлікт; спір переростає в конфлікт, коли набуває негативного характеру, і продовжує своє існування на цьому рівні; конфлікт може відбуватися в формі юридичного спору, як позитивної, так і негативної форми, поряд з іншими конфліктними діями) [26]. Під конфліктом частіше за все розуміють протиборство сторін із протилежними інтересами, тобто вчинення сторонами певних дій (бездіяльності), спрямованих один проти одного.

Вбачається, що спір про право не завжди можна охарактеризувати як розбіжності, або протиборство. Так, по-перше, для відкриття провадження у цивільній справі в порядку позовного, тобто спірного провадження, досить того, щоб особа вважала порушеними, невизнаними чи оспорюваними свої права, свободи та інтереси та пред'явила позов до суду. Вживати заходи щодо звернення до протилежної сторони з метою з'ясування її позиції й, відповідно, підтвердження факту «реальності заперечень» із боку останньої вона не зобов'язана, що може призводити взагалі до необізнаності «відповідальної сторони» про висунуті до неї вимоги до моменту отримання ухвали про відкриття провадження у справі й, відповідно, відсутності «актуальної» інформації про її незгоду з висунутими вимогами, тобто розбіжності, або протиборство, мають характер припущення, хоча спір про право наявний й підлягає вирішенню. По-друге, в деяких випадках у нормах матеріального права можна віднайти вказівки про необхідність пред'явлення позову з метою підтвердження прав позивача (наприклад ч. 2 ст. 220 ЦК), хоча відповідач насправді може й не оспорювати права останнього, а, навпаки, погоджуватися з ними. З огляду на це, на наш погляд, спір про право більш слушно визначати не як розбіжності або конфлікт, а як правове відхилення, тобто правову девіацію, що з'являється внаслідок виникнення правової невизначеності суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів.

Спору про право, як і будь-якому правовому явищу, притаманна внутрішня і зовнішня форма. Під останніми окремі науковці пропонують розуміти певну правову процедуру вирішення спору (матеріальну або процесуальну) та юридичну справу відповідно [4, с. 13]. Однак із такою позицією важко погодитися, перш за все, тому, що форма правового явища ототожнюється з процедурою, яка має призводити до його подолання, а також його об'єктивацією в межах такої процедури. У зв'язку з наведеним, вважаємо більш логічним використовувати більш-менш сталі філософське уявлення про внутрішню та зовнішню форми, за яким внутрішня форма – це структура, спосіб організації, певна упорядкова-

ність частин цілого, а зовнішня – це вираження зовнішнього цілісного правового утворення [27, с. 181].

У науці цивільного процесуального права з приводу структури спору про право склалося два основних підходи. У межах першого за основу береться конструкція «склад правопорушення». Так, М.Д. Матієвський виділяє суб'єктивну, об'єктивну сторони спору про право та його підстави. У суб'єктивній стороні відбивається склад суб'єктивних сторони спору про право та відображається їх воля та правосвідомість у його виникненні та подальшій динаміці, в об'єктивній – предмет спору та його правовий характер. До предмету спору автор включає як правову вимогу щодо вчинення протилежною стороною дій, які відповідають змісту суб'єктивного права, так і матеріальний об'єкт, що вимагається заінтересованою особою. У свою чергу, підставами спору про право є вся сукупність обставин, встановлення яких необхідно для вирішення питання про права та обов'язки сторін у спірних правовідносинах відповідно до об'єктивної істини [9, с. 14–19]. Другий підхід, вбачається, тяжіє до покладення за основу окремих елементів позову. Як приклад, І.М. Зайцев елементами господарського спору визнає сторін, предмет та підставу. Якщо сторонами цього спору є організації, що сперечаються, предметом варто вважати їх правові вимоги, тобто суб'єктивні права, щодо яких виник конфлікт. Але останні, як відомо, неможливі у відриві від фактів дійсності, оскільки виникають на підставі певного комплексу обставин та здійснюються поведінкою суб'єктів. Про господарський спір можна говорити лише тоді, коли складові частини його змісту взаємодіють так, що надають системі цілісності та закінченості [3, с. 40–41]. На наш погляд, у структурі спору про право варто виділяти предмет, підставу та зміст. Предметом спору є певні суб'єктивні права, свободи чи інтереси. Останнім, по-перше, має бути притаманна правова невизначеність, зумовлена як наявністю сумнівів щодо їх існування, так і обсягу, сфери дії або способу реалізації [28]. При цьому спірними можуть виступати як питання права, так і питання факту [29], зокрема юридичного тлумачення тієї чи іншої норми права [30]. По-друге, результат вирішення спор має бути визначальним для таких суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, а не мати лише незначний зв'язок або віддалені наслідки [31]. По-третє, суб'єктивне право, свобода чи інтерес, з приводу яких виникає спір, хоча б на «спірних» підставах має визнаватися в законодавстві [32]. Підставами спору є обставини, що спричинили правову невизначеність суб'єктивних прав, свобод чи інтересів. При цьому, якщо виникнення останніх безпосередньо залежить від вчинення певних дій або настання передбачених законом подій, спір не може виникнути, доки зазначені юридичні факти не будуть мати місце [33]. Такі обставини мають бути «справжніми» та «серйозними» [34], щоб не утворювалося враження, що вимоги є необґрунтованими та безпідставними [35]. Зміст спору, в свою чергу, становить когнітивна інтерпретація [4, с. 37] особою (ініціатором спору)

наявності порушення, невизнання чи оспорювання її суб'єктивних прав, свобод чи інтересів протилежною стороною, що тягне за собою їх невизначеність й, як наслідок, перешкоджає реалізації суб'єктивних прав, хоча не обов'язково, щоб все наведене мало місце. Іншими словами, вистачить того, щоб ініціатор спору вважав, що все вищезазначене має місце й допущено особою, до якої висуваються вимоги. При цьому визначення такої особи є обов'язковим, оскільки інакше спору не виникає, він може мати місце лише за наявності двох сторін.

Зовнішньою формою вираження спору про право є завжди активні дії ініціатора спору, що проявляються у зверненні до протилежної сторони або юрисдикційного органу з вимогою про поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свободи чи інтересу, тобто потрібне «зовнішнє інформування» про наявність спору про право, що може відбуватися різними шляхами. Так, ініціатор, вважаючи, що його суб'єктивні права порушені, тобто наявний спір про право може направити свої вимоги протилежній стороні. При цьому не виключається варіант, що протилежна сторона, погодившись із ними, їх задовольнить. Наведене призводить до врегулювання спору самими сторонами без використання юрисдикційних форм захисту, тобто спір про право мав місце, однак не став передумовою звернення до суду, що не може нівелювати факт його існування. Можлива й протилежна ситуація, коли ініціатор звертається до суду або іншого юрисдикційного органу. У цьому разі спір про право стає приводом для вчинення позивачем дій, спрямованих на відкриття провадження у справі, тобто виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Однак розбіжності в порядках, що використовуються з метою подолання спорів про право, жодним чином не впливають на єдність їх правової природи. На наш погляд, варто зважати на те, що «спір про право» завжди є допроцесуальним та позапроцесуальним явищем, що має матеріально-правовий характер. Під час його передачі на вирішення суду він трансформується в позов, який виступає безпосереднім об'єктом розгляду в межах відповідної цивільної справи. Останній, у свою чергу, має матеріально-процесуальний характер.

Як вже зазначалося, в науці цивільного процесуального права категорія «юридичний спір» досі не використовувалася. Натомість вживаним є термін «правовий спір», хоча його співвідношення зі спором про право визначається по-різному. Так, одні науковці отожднюють ці поняття [11, с. 16–18], інші зважають на те, що правовий спір – ширша за значенням категорія, що включає два види спорів, які вирішуються судом: спори про право та спори про юридичні факти [36, с. 99]. Крім того, він (правовий спір) має місце і тоді, коли об'єктом процесу виступає законний інтерес різної природи: матеріально-правовий (цивілістичний, публічно-правовий), процедурно-правовий (провадження щодо оспорювання рішень третейських судів) [37, с. 188]. Правовий спір може виникнути із питань законності правових при-

писів суб'єктів публічної влади, тобто безвідносно до спору про суб'єктивні права. Тому розглядати категорію «правовий спір» варто як родове поняття щодо поняття «спір про право», «спір про юридичний факт», «спір про об'єктивну законність» [38, с. 798]. На наш погляд, підстави для характеристики співвідношення вказаних категорій як видового та родового відсутні, оскільки, як слушно зазначається в літературі, «спір» як юридична категорія завжди передбачає наявність як мінімум двох суб'єктів із взаємовключними правовими інтересами. Без носіїв різних інтересів спору не існує. Тому спір про факт означає можливість протилежних правових наслідків для заінтересованих осіб, тобто спір про факт завжди тягне спір про право суб'єктивне [39, с. 11–15]. Спір про факт не викликає спору про право лише у разі, якщо встановлення факту не переслідує конкретної юридичної мети. Однак тоді факт не є юридичним і з цієї причини в судовому порядку встановлений бути не може [37, с. 559–560]. У зв'язку з наведеним, вважаємо за можливе ототожнювати категорії «спір про право» та «правовий спір». При цьому, оскільки поняття «юридичний» у тлумачних словниках розкривається за допомогою посилання на термін «правовий» [40, с. 811], варто зважати на синонімічність юридичного спору та спору про право.

Висновки. На підставі викладеного, на наш погляд, можна зробити висновок, що під юридичним

спором варто розуміти правову девіацію, що виникає внаслідок виникнення правової невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках кількох суб'єктів. Він має внутрішню форму, яка відображається у його структурі й утворений із предмету, підстави та змісту. Предметом завжди виступають суб'єктивні права, свободи чи інтереси, визнані в національному законодавстві, що знаходяться в стані правової невизначеності, подолання якої є визначальним для розуміння їхнього змісту, поновлення та реалізації. Підставами є обставини, що потягли за собою виникнення такого стану. У свою чергу, зміст спору становить когнітивна інтерпретація особою (ініціатором спору) наявності порушення, невизнання чи оспорювання її суб'єктивних прав, свобод чи інтересів протилежною стороною, що тягне за собою їх невизначеність й перешкоджає їхньому здійсненню. Зовнішньою формою вираження юридичного спору є завжди активні дії ініціатора спору, що проявляються у зверненні до протилежної сторони або юрисдикційного органу з вимогою про поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свободи чи інтересу. За своєю природою юридичний спір завжди є допроцесуальним та позапроцесуальним явищем, що має матеріально-правовий характер. Під час його передачі на вирішення суду він трансформується в позов, який виступає безпосереднім об'єктом розгляду в межах відповідної цивільної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гурвич М.А. Лекции по советскому гражданскому процессу / М.А. Гурвич. – М.: Изд-во ВЮЗИ, 1950. – 198 с.
2. Чечина Н.А. Норма права и судебное решение / Н.А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 95–182.
3. Зайцев И.М. Сущность хозяйственных споров: [монография] / И.М. Зайцев. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1974. – 157 с.
4. Зеленцов А.Б. Теоретические основы правового спора : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / А.Б. Зеленцов. – М., 2005. – 435 с.
5. Бутнев В.В. Спор о праве – организационно-охранительное правоотношение / В.В. Бутнев // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство: Межвузовский тематический сборник. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1981. – С. 43–50.
6. Нижний А.В. Спір про право у цивільному процесуальному законодавстві та судовій практиці / А.В. Нижний // Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 3 (175). – С. 26–34.
7. Ільницький О. Характеристика правового спору з позицій концепції правовідношення / О. Ільницький // Вісник Національної академії правових наук. – 2012. – № 3. – С. 195–203.
8. Ванеева Л.А. Судебное познание в советском гражданском процессе : [Учеб. пособие] / Л.А. Ванеева ; под ред. Н.А. Чечина; М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР, Дальневосточ. гос. ун-т. – Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1972. – 133 с.
9. Матиевский М.Д. Спор о праве в советском гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право, семейное право, гражданский процесс, международное частное право» / М.Д. Матиевский. – М., 1978. – 26 с.
10. Рожкова М.А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения / М.А. Рожкова / Исслед. Центр частного права. – М.: Статут, 2009. – 332 с.
11. Побирченко И.Г. Хозяйственная юрисдикция (общее учение) / И.Г. Побирченко. – Киев: РИО МВД УССР, 1973. – 252 с.
12. Зейдер Н.Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н.Б. Зейдер. – Изд-во Саратовского ун-та, 1965. – 74 с.
13. Елисейкин П.Ф. Процессуальное понимание спора о праве и его критика / П.Ф. Елисейкин // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство: Межвузовский тематический сборник. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1981. – С. 3–16.
14. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.
15. Цивільний процес : [Навч. посіб.] / [А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська та ін.]; За ред. Ю.В. Білоусова. – К.: Прецедент, 2005. – 293 с.
16. Сигаева Т.А. Подходы к определению сущности правового спора / Т.А. Сигаева // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 1 (20). – С. 19–22.
17. Тарусина Н.Н. Очерки теории российского семейного права / Н.Н. Тарусина. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1999. – 85 с.

18. Аргунов А.В. Особое производство в гражданском процессуальном праве России и Франции / А.В. Аргунов. – М.: Проспект, 2013. – 232 с.
19. *Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium*, June 1981, no. 6878/75; 7238/75, § 45, Series A no. 43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57522>.
20. *Ringelsen v. Austria*, 16 July 1971, no. 2614/65, § 94, Series A no. 13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565>.
21. *Alaverdyan v. Armenia (dec.)*, 24 August 2010, § 35, [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100411>.
22. *Procola v. Luxembourg*, 28 September 1995, no. 14570/89, § 37, Series A no. 326. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57944>.
23. *Van Droogenbroeck v. Belgium*, 24 June 1982, no. 7906/77, § 38, Series A no. 50, [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57471>
24. Ненашев М.М. Юридические предпосылки спора о праве / М.М. Ненашев// Журнал российского права. – 2007. – № 8. – С. 28–37.
25. Магомедова А.Г. Значение спора о праве в аспекте примирения сторон в гражданском судопроизводстве / А.Г. Магомедова // Вестник Воронежского гос. ун-та (ВГУ). Серия Право. – 2015. – № 4. – С. 75–80.
26. Худойкина Т.В. Перспективы развития альтернативного разрешения правовых споров и конфликтов в регионах Российской Федерации / Т.В. Худойкина // Регионология. – 2005. – № 4. – С. 61–70.
27. Керимов А.Д. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права [Текст] / А.Д. Керимов. – 4-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
28. *Zander v. Sweden*, 25 November 1993, no. 14282/88, § 22, Series A no. 279-B [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57862>.
29. *Albert and Le Compte v. Belgium*, 10 February 1983, no. 7299/75; 7496/76, § 27, 29, Series A no. 58 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57422>.
30. *Van Marle and Others v. the Netherlands*, 26 June 1986, no. 8543/79; 8674/79; 8675/79; 8685/79, § 36, Series A no. 101 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57590>.
31. *Fayed v. the United Kingdom*, 21 September 1990, no. 17101/90, § 56, Series A no. 294-B [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57890>.
32. *Editions Périscope v. France*, 26 March 1992, no. 11760/85, § 35, Series A no. 234-B [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57790>.
33. *Gavrielides v. Cyprus*, 1 September 2006, no. 15940/02, § 38 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75587>.
34. *Sporrong and Lönnroth v. Sweden*, 23 September 1982, no. 7157/75, 7152/75, § 81, Series A no. 52 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57580>.
35. *Rolf Gustafson v. Sweden*, 1 July 1997, no. 23196/94, § 39, Reports of Judgments and Decisions 1997-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58051>.
36. Матиевский Д.М. Применение юридической категории «правовой спор» в особом производстве советского гражданского процесса / Д.М. Матиевский // Проблемы применения и совершенствования гражданского процессуального кодекса РСФСР: Сборник научных трудов. – Калинин: Изд-во Калин. Ун-та, 1984. – С. 99–102.
37. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т.В. Сахнова. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 696 с.
38. Ханин С.В. Историко-правовой аспект юридической конструкции правового спора [Текст] / С.В. Ханин // Юридическая техника. – 2013. – № 7 (ч. 2). – С. 797–801.
39. Мельников А.А. Особое производство в советском процессе / А.А. Мельников; отв. ред. В. С. Тадевосян ; Ин-т гос. и права АН СССР. – Москва: Наука, 1964. – 128 с.
40. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / С.И. Ожегов; под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – 13-е изд., испр. – М.: Рус. Яз., 1981. – 816 с.